

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

GORTEL gemeente Epe

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Gortel als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 091) met een stippellijn omgrensde gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Maart 1987.

Inleiding

Gortel ligt in de gemeente Epe op de Veluwe. Het gehucht bestaat uit een complex oude bouwlanden met een klein aantal verspreide boerderijen, en is aan drie kanten omgeven door bos. Tegen het eind van de vorige eeuw lag Gortel nog te midden van uitgestrekte heidevelden, maar ook in de nabijheid van het Gortelse Bos, een restant van de oorspronkelijke bebossing van de Veluwe.

Hoezeer de situatie in de onmiddellijke omgeving de afgelopen honderd jaar ook veranderd is, de structuur van het eigenlijke gehucht is vrijwel hetzelfde gebleven. Als zodanig is Gortel één van de weinig overgebleven landelijke nederzettingen op de Veluwe. Industriële ontwikkeling is geheel uitgebleven en toerisme en recreatie, die bijvoorbeeld het dorpsbeeld van Epe ingrijpend hebben gewijzigd, zijn hier nauwelijks van invloed geweest.

Ontstaan en ontwikkeling

Getuige een groot aantal bodemvondsten was de Veluwe al in de prehistorie bewoond. Bij Gortel zijn sporen gevonden uit het laat-Neolithicum en de Bronstijd. In de buurt van Vaassen (gemeente Epe) ligt een uitgebreid complex Celtic Fields. Deze vierkante omwalde percelen bouwland kwamen gedurende de IJzertijd in gebruik en bleven tot in de Romeinse tijd functioneren. De akkers bestonden uit ontgonnen stukken bos en werden als ze uitgeput waren aan hun lot overgelaten zodat de natuurlijke vegetatie zich kon herstellen.

Omdat het bos echter niet altijd de gelegenheid kreeg voldoende te regenereren, vooral ten gevolge van vraat, verdween op sommige plaatsen het opgaand geboomte en kwam heide-begroeiing er voor in de plaats. Derhalve is toen al de kiem gelegd van een ontwikkeling die tot in de 19de eeuw zou voortduren: afname van het bos en toename van de heide.

Over de Romeinse tijd is weinig bekend, al vond zeker tot rond het jaar 200 AD bewoning plaats. In de vroege Middeleeuwen is er waarschijnlijk sprake geweest van ontvolking. De vegetatie kreeg hierdoor de kans zich te herstellen. Bodemvondsten wijzen op een toename van de bevolking in de 6de en 7de eeuw. Naast archeologische vondsten levert het bronnenmateriaal voor de Karolingische tijd informatie omtrent de bewoning op. Veel namen in de bronnen duiden op het voorkomen van bossen. Het globale beeld van deze periode is: bewoning aan de randen van het gebied waar

de bodem en de waterstaatkundige situatie de beste kansen boden. Zo ook aan de oostkant van de Veluwe waar door de waterafvoer dalen gevormd waren in de vrij steile hellingen naar de Griff en de IJssel. Tussen deze dalen kwam landbouw op gang en bij de akkers vormden zich nederzettingen. De omvang was doorgaans gering: één dan wel enkele boerderijen. Gedeeltelijk vond de ontginning op de Veluwe plaats vanuit zogenaamde hoven, exploitatie-centra waar horigen werkten in dienst van kerkelijke of wereldlijke heersers. Wellicht brak in de 12de eeuw een nieuwe fase van ontginning aan. Een groot aantal plaatsen wordt in deze en de volgende eeuw voor het eerst in schriftelijke bronnen genoemd, onder andere Heerde, Wezep en Epe. In de 14de eeuw wordt opnieuw een aantal nederzettingen voor het eerst genoemd. Sommige namen, zoals Gortel, wijzen op bosontginningen. Voor een deel liggen deze nederzettingen in de van oudsher bewoonde gebieden, voor een ander deel in lagere streken. Enkele, waaronder Gortel, liggen op hogere gronden dan die tot dusver bewoond werden.

Waarschijnlijk is Gortel ontstaan als een kamp-ontginning: geen gemeenschappelijke, maar een meer individuele manier van ontginnen waarbij elke boerderij temidden van de eigen grond is gesitueerd, hetgeen resulteerde in een nederzetting met verspreide bebouwing.

De vorming van markegenootschappen, sinds de 13de eeuw, is er, in een periode van bevolkingsgroei, op gericht nieuwe ontginningen sterk te beperken teneinde de verhouding tussen oppervlakte woeste grond en het akkerland (de enk) niet te verstoren. De oppervlakte akkerland werd onder het heersende landbouwsysteem bepaald door de mestopbrengst van het vee, die weer afhankelijk was van de oppervlakte weidegrond, waaronder begrepen 'woeste grond' in de vorm van heide en bossen. De veestapel bestond aanvankelijk uit runderen en varkens. Met de achteruitgang van de bossen in grote delen van de Veluwe kwamen er steeds meer schapen die op de heidevelden konden grazen. De schapen werden veelal elke avond in schaapskooien gedreven, zodat daar de mest verzameld kon worden. Hoewel Gortel waarschijnlijk als gevolg van individuele ontginning is ontstaan, zal in een later stadium een buurschaps-organisatie gevormd zijn. Van deze organisatie zijn echter geen feitelijke gegevens overgeleverd. Het is niet uitgesloten dat ook het Gortelse Bos aanvankelijk bij het gebied van de buurschap hoorde. Later is het bos een afzonderlijke bosmarke of maalschap geworden, gericht op de instandhouding van het

door overbeweiding en houtkap bedreigde bos. In 1885 werd het maalschap omgezet in een naamloze vennootschap.

Over het gehucht Gortel tot in het begin van de 19de eeuw is nauwelijks iets bekend. Het is echter aannemelijk dat er in de voorgaande eeuwen vrijwel geen ontwikkeling in ruimtelijk opzicht heeft plaatsgevonden, uitbreiding heeft zich zeker niet voorgedaan. In 1825 was Gortel één van de kleine buurtschappen binnen de gemeente Epe, met 106 inwoners. De kadastrale minuut geeft een overzicht van de situatie rond 1830 (fotobijlage, afb. 1). De huizen en boerderijen liggen verspreid op de enk, gesitueerd aan de wegen en paden, soms ook iets daarvan verwijderd. Van verdichting in de bebouwing is nauwelijks sprake. Onder de boerderijen zijn enkele keuterijen en een paar grotere bedrijven. Opvallend zijn de schaapskooien met hun achthoekige plattegrond. Een aantal percelen is met houtwallen omgeven. Evenals hekken en andere omheiningen dienden deze wallen om het op de heide loslopende vee van de akkers af te houden.

De huidige Elburgerweg is op de kadastrale minuut nog niet aangelegd. De oude weg Arnhem-Elburg, die al in de Middeleeuwen in gebruik was, loopt aan de oostkant van de enk. De weg splitst zich vlak voor de kruising met de weg Gortel-Epe in tweeën. De linkertak gaat in ongeveer noordelijke richting verder, zoals op de kaart van W. Kuyk Jzn van 1843 te zien is (fotobijlage, afb. 2), de rechtertak loopt als heidepad vrijwel parallel in dezelfde richting. De kadastrale minuut laat nog een tweede lengte-as zien, ongeveer in het midden van de enk liggend, enkele dwarsverbindingen en een weg aan de zuidkant van de enk. De dichtheid van verbindingen in het noordoosten is enigszins misleidend, de meeste zijn slechts zandpaden door de heide. In 1843 telde Gortel 25 huizen met 170 inwoners. Behalve met landbouw op de enk hield men zich bezig met bosarbeid. Daarnaast was er enige bijenteelt en werden er bezems en boenders vervaardigd. De al genoemde kaart van W. Kuyk Jzn toont de situatie vóór het op gang komen van de grote veranderingen later in de 19de eeuw op de Veluwe. In 1843 was Gortel een kleine enk vlakbij het Gortelse Bos en aan drie kanten omgeven door uitgestrekte heidevelden. Weliswaar geeft de kaart van 1866 uit de Gemeente-atlas van J. Kuyper globaal hetzelfde beeld (fotobijlage, afb. 3), maar dan is ook het begin van de ontginning van de heide te zien. Ten noordoosten van Niersen ligt een rechthoekig bosperceel dat op de kaart van W. Kuyk Jzn nog ontbreekt.

Tegen het eind van de 19de eeuw namen de ontginningen sterk toe. Aanvankelijk ging het vooral om lage natte heidevelden die door verbetering van de afwatering beter benut konden worden. Op die manier werd in de gemeente Epe het weilandareaal ten oosten van de Grift aanzienlijk uitgebreid. Een grote doorbraak betekende vervolgens de introductie van de kunstmest. Niet langer was men voor de akkerbouw afhankelijk van dierlijke mest en dus van het bestaan van de gemeenschappelijke heidegrond. Ontginning van deze grond tot bos werd gestimuleerd door de toenemende vraag naar mijnhout voor de Zuid-Limburgse en Belgische kolenmijnen. Een tweede belangrijke ontwikkeling was de ontbinding van de markegenootschappen die zijn beslag kreeg met de Markenwet van 1886. Het gemeenschappelijk bezit kon nu gemakkelijk verdeeld worden en toegewezen aan de (voormalige) gerechtigden. Deze verkochten veelal hun bezit aan de staat, het vorstenhuis of particuliere ondernemingen, die vervolgens uitgebreide complexen heidevelden bebosten. Ook werd er door boeren en landarbeiders zelf heide ontgonnen. Op deze wijze veranderde in vrij korte tijd de Veluwe geheel van aanzien. Ook bij Gortel deden zich deze ontwikkelingen voor. Tussen 1901 en 1914 kocht Prins Hendrik, de echtgenoot van Koningin Wilhelmina, bijna 6600 hectare grond aan bij het landgoed Het Loo. Merendeels ging het om heidevelden die na diepploegen beplant werden met grove den. De ontginning werd op Pruisische manier uitgevoerd met een dambordpatroon van elkaar op regelmatige afstand kruisende paden, zodat een overzichtelijk geheel van bospercelen ontstond. Rond Gortel is deze structuur markant aanwezig, met name oostelijk en zuidelijk van de oude enk. Ook kocht de prins enkele oude malebossen aan, waaronder in 1907 het Gortelse Bos. Enkele maanden later werd vervolgens Gortel zelf bij het koninklijk domein gevoegd. De aankoop omvatte 30 huizen, 100 hectare bouwland en 400 hectare heide. Er waren toen nog negentien schapehouders in Gortel. Prins Hendrik had de bedoeling ook de heide ten noorden van het gehucht te ontginnen, maar Koningin Wilhelmina besloot dat dit gebied in de oude staat moest blijven. Op de herziene topografische kaart 1:50.000 van 1914 (fotobijlage, afb. 4) zijn de grote veranderingen duidelijk zichtbaar. Gortel is al aan drie kanten door bos ingesloten. De nieuwe regelmatige bospercelen onderscheiden zich van de onregelmatige structuur van het oude Gortelse Bos. Inmiddels was er in Gortel zelf weinig ontwikkeling geweest in structureel

opzicht. Wel moet de bebouwing, gezien de huidige panden, rond de eeuwwisseling grotendeels vernieuwd zijn. In 1890 werd er een christelijke school gebouwd in Gortel, de eerste in de gemeente Epe, die in 1905 vervangen werd door het huidige gebouw. De eerdere school stond aan de andere kant van de weg.

Huidig ruimtelijk karakter

Uit vergelijking van achtereenvolgens het kadastraal minuutplan, de kaarten van W. Kuyk Jzn en Kuyper, de topografische kaart van 1914, die van 1930 (fotobijlage, afb. 5) en het tegenwoordige kaartbeeld blijkt dat de ruimtelijke structuur van de nederzetting de afgelopen anderhalve eeuw niet wezenlijk is veranderd. Wel is de omgeving, globaal alles wat buiten de enk ligt, sterk veranderd. Was Gortel rond 1870 een buurtschap bij het Gortelse Bos en temidden van heidevelden, nu is het gehucht, afgezien van het overgebleven heideveld aan de noordkant, een open ruimte in een bosgebied. Wat toen bouwland was, heeft nu nog een agrarische functie, zij het dat gebruik als weiland tegenwoordig overweegt. Wat toen heide was, is nu bos. Een uitbreiding van het agrarische areaal heeft slechts in geringe mate plaatsgevonden. De op de kadastrale minuut herkenbare houtwallen zijn in meerderheid nog aanwezig, hoewel niet overal bebouwd. Het patroon van lengtewegen en dwarsverbindingen, nu Gortelseweg en Oranjeweg, respectievelijk Hanendorperweg en Lankertsweg, is vrijwel hetzelfde gebleven. De bebouwing is nog steeds gering in aantal en ligt verspreid aan en bij de wegen en paden. Vergelijking met de kadastrale minuut maakt wel duidelijk dat er sinds 1830 sprake van verjonging is geweest. Op sommige lokaties is bebouwing verdwenen, elders is bijgebouwd. Opvallend, maar begrijpelijk, is het verdwijnen van de schaapskooien. Enige verdichting van bebouwing heeft zich voorgedaan bij de kruising Gortelseweg-Hanendorperweg, waar rond 1830 al enkele boerderijen in elkaars nabijheid stonden. Al met al gaat het echter nog steeds om een handvol gebouwen. Hetzelfde is te zien bij de kruising Oranjeweg-Lankertsweg, waar ook de school staat.

Omgrenzing

Het te beschermen dorpsgezicht omvat het agrarisch areaal dat op de kadastrale minuut van rond 1830 in gebruik is, dat wil zeggen de uit de Middeleeuwen stammende enk plus aan de oost- en westzijde een klein deel van het begin deze eeuw aangelegde bos. Aan de zuidzijde

volgt de grens globaal de buitenkant van de Boshuisweg en de Hanendorperweg, aan de oost- en westzijde is de grens gelegd langs de aanwezige bospaden. Ook noordelijk wordt de grens door enkele paden gevormd, alsmede door de binnenkant van de weg naar Emst.

Nadere typering van te beschermen waarden

Gortel is één van de weinige nederzettingen op de Veluwe waarvan het oorspronkelijk karakter bewaard is gebleven. Dat wil zeggen dat de ruimtelijke structuur van het agrarische land, de wegen en de bebouwing in stand is gebleven ondanks het verdwijnen van het landbouwsysteem waar de nederzetting op stoeide. Het uitblijven van uitbreiding en nieuwbouw en van ontwikkelingen op het gebied van industrie en toerisme hebben in hoge mate bijgedragen aan het behoud van het oorspronkelijk karakter. Het beschermingsbelang van Gortel is dan ook gelegen in het bewaren van het geheel van enk, wegenpatroon en schaarse bebouwing met slechts enkele concentratie-punten.

Door de hoge mate van spreiding van de weinige huizen en boerderijen heeft het dorpsgezicht een zeer open karakter, hetgeen nog geaccentueerd wordt door het bos dat de nederzetting aan drie kanten naar buiten toe afsluit.

In het dorpsgebied zijn slechts de twee lengtewegen, de Gortelseweg en de Oranjeweg, geasfalteerd, hetgeen door de geleidelijke overgang tussen weg en berm en de slijtlaag van grind op passende wijze is gebeurd. De overige wegen en paden zijn onverhard gebleven. Binnen de grens van het beschermde gebied vallen enkele stukken van het aan het begin van deze eeuw door prins Hendrik aangelegde bos. De percelen hebben ten gevolge van het stelsel van kruisende paden een karakteristieke regelmatige vorm. Aan de zuidwest-kant grenst dit bos aan het veel oudere Gortelse Bos, ter hoogte van de omgrenzing van het beschermde gebied. De overgang tussen bos en bouwland is aangegeven met een houtwal die voor een groot deel nog bebouwd is. Ook aan de zuidzijde van de nederzetting aan de Hanendorperweg is dat het geval. Een onderbreking wordt gevormd door twee kleine (voormalige) boerderijen met er tegenover een weideperceel dat in het bos vooruitsteekt. Dit duidelijk buiten de oude enk liggende land heeft al op de kadastrale minuut een agrarische functie. Het secundaire karakter van de Hanendorperweg, die tot bij de kruising met de Gortelseweg tussen het bos en de enk in loopt, wordt benadrukt door het onverharde wegdek. Bij de kruising bevindt zich

de eerste bewoningsconcentratie in de bebouwing, bestaande uit enkele in elkaars nabijheid staande boerderijen van verschillende omvang. Wat grotere bedrijven zijn Gortelseweg 71 en 73. Eerstgenoemde is een boerderij met schoon metselwerk en een rieten wolfsdak, daterend uit het begin van deze eeuw, laatstgenoemde is in oorsprong 18de eeuws, met een witgepleisterde voorgevel en eveneens voorzien van een rieten wolfsdak. Op het erf staan twee hooibergen en een houten schuur. Aan de andere kant van de Gortelseweg, en wat verder het land in, staan enkele kleine boerderijen. Ook aan het vervolg van de Hanendorperweg is dat het geval. Alle boerderijen zijn van het op de Veluwe gangbare hallehuistype en hebben een rieten wolfsdak. De nog aanwezige agrarische functie is van groot belang voor de historische en ruimtelijke karakteristiek. Boven de Lankertsweg loopt de Gortelseweg terzijde van de enk. Aan weerszijden liggen enkele bospercelen en een bos-heide perceel, zodat de indruk gewekt wordt dat de grens van de eigenlijke nederzetting al bereikt is. Bij de kruising Gortelseweg-Oranjeweg staat echter nog enige bebouwing. Daar achter vormt de weg Vierhouten-Emst de scheiding tussen de enk en het open heidegebied ten noorden van Gortel. Aan de Oranjeweg in de richting van de school is de hogere ligging van de enk zeer uitgesproken, met name aan de westzijde van de weg. De op de kadastrale minuut aangegeven houtwal is nog wel aanwezig maar minder herkenbaar door het verdwijnen van de oude bomen. Op het noordelijk deel van de houtwal staan die er nog wel en vormen daar de visuele afsluiting van de enk. Het ontbreken van bebouwing aan dit deel van de Oranjeweg laat de openheid van het dorpsgebied duidelijk uitkomen. Hiermee in tegenstelling is de tweede lichte concentratie in de bebouwing bij de kruising Oranjeweg-Lankertsweg. Dit deel van de nederzetting wordt gedomineerd door de school. Het gebouw ligt van de weg gescheiden door achtereenvolgens een hek, lindebomen en het schoolplein. Het dak is voorzien van een luiddak die bestemd was om ook afgelegen wonende leerlingen naar school te roepen. Tegenover de school staat, direct aan de weg, de voormalige dorpswinkel. Aan de andere kant van de kruising met de onverharde Lankertsweg bevindt zich een historische boerderij. De oriëntatie is opvallend schuin naar de Lankertsweg toe. Aan de overkant staat een kleine gecementeerde boerderij voorzien van een pannendak.

Het vervolg van de Lankertsweg in westelijke richting wordt gekenmerkt door houtwallen. Een tweetal kleine

boerderijen staat aan een pad het land in. Daar achter is duidelijk te zien, dat de enk afloopt naar de bosrand. Aan de Oranjeweg in zuidelijke richting staan eveneens nog enkele boerderijen. De nederzetting biedt hier opnieuw een zeer open aanblik. De grens van het dorpsgebied wordt gevormd door het achter de Hanendorperweg beginnende bos.

Rechtsgevolg

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij voor het beschermingsbelang als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Aa, A.J. van der
Aardrijkskundig Woordenboek der
Nederlanden. dl. 4. Gorinchem,
1843.

Buis, J.
Historia Forestis: Nederlandse
bosgeschiedenis. 2 dln. Utrecht,
1985.

Everdingen, L. van.
Het Loo, de Oranjes en de jacht.
Haarlem, 1984.

Houte de Lange, S.M. ten. (eindred.)
Rapport van het Veluwe-onderzoek.
Een onderzoek van natuur, landschap
en cultuurhistorie ten behoeve van
de ruimtelijke ordening en het
recreatie beleid. Wageningen, 1977.

Liere, W.J. van en Steur, G.G.L.
De bodemkartering van de gemeente
Epe en een bodemkundige verkenning
van een deel van de gemeente
Heerde. Wageningen/'s-Gravenhage,
1955.

*Lohuizen, G.S. van; Terwel, W. en
Zandstra, F.*
Epe en Oene 800 jaar. Epe, 1976.

Lohuizen, G.S. van, e.a.
Honderd jaar Epe. Grepen uit de
geschiedenis van de gemeente Epe
van 1878 tot 1978. Epe/Zutphen,
1978.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stede-
bouwkundig onderzoek:
Drs. M. Kooiman, Utrecht.

Foto's:
Dienst van het Kadaster en de
Openbare Registers, Apeldoorn (afb.
1);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist (afb. 2, 3, 4, 5);
Topografische Dienst, Emmen
(omslag).

Kaart:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of
telefonisch te bestellen bij het
Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer
of ISBN 90 346 1136 1.